

Harri Saine

OPPIVELVOLLISUUSKOULUN VÄHEMMISTÖRYHMIEN USKONNONOPETUS

Tässä artikkelissa käsittelem lyhyesti kansa- ja peruskoulun uskonnonopetuksen muuttumista. Näkökulmana on erityisesti vähemmistöryhmien saama opetus omasta uskonnostaan.

Vähemmistöryhmien uskonnonopetus Suomessa

Suomi on muuttunut kieleltään, ihonväritään ja kulttuuriltaan erilaisten ihmisten kohtaamispaikaksi. Maahanmuuttajista on tullut pysyvä osa koululaitostamme, jossa haasteena on suvaitsevaisen ja kaikkia kulttuureita hyväksyvän ilmapiirin luominen. Koululla on merkittävä tehtävä maahanmuuttajalasten ja -nuorten integroimisessa yhteiskuntaan. Suomessa ulkomaalaisten määrä on moninkertaistunut 1990-luvulla. Suomi on yksi Euroopan yksikulttuurisimpia maita, sillä vain 2 % väestöstämme on ulkomaalaisia. Vuoden 2002 lopussa Suomessa asui n. 200 maan kansalaisia, joista suurimman ryhmän muodostavat venäläiset (n. 24.000). Seuraavaksi suurimpia ryhmiä ovat virolaiset (n. 12.500), ruotsalaiset (8.000), Somaliasta tulleet pakolaiset (4.500), jugoslavalaiset (4.000) ja irakilaiset (3.500). Britannia, Saksasta, Iranista, Yhdysvalloista, Turkista, Kiinasta ja ent. Neuvostoliitosta saapuneita oli yli 2000. Thaimaasta, Vietnamista, Bosnia-Hertsegovinasta ja Ukrainasta saapuneita oli yli 1000.¹

Uskonnonvapaus haasteena

Uskonnonopetus yhdentyvässä Euroopassa on haaste koulutusjärjestelmille. Pakkotoimenpiteillä ei päästä kovinkaan pitkälle moniarvoisessa yhteiskunnassa. Mikäli uskonnonopetusta halutaan edelleen antaa, sen tulee vastata oppilaiden tarpeita, kun he etsivät suuntaa moniarvoisessa yhteiskunnassa ja elämäntapomusten viidakossa. Uskonnon yhdyksuntien järjestämä uskonnonopetus omille jäsenilleen on eräs ratkaisu. Uskonnonryhmille on tyyppillistä tietoinen pyrkimys säilyttää vähemmistöasemansa. Usein niiden luonteeseen kuuluu henkilökohtaisen ratkaisun tekeminen, jota tuetaan kotien uskonnollisella kasvatuksella.

Uskonnon yhdyksuntien ja erilaisten virtausten määrä on lisääntynyt nopeasti kaikkialla maailmassa. Aiemmin kesti yleensä vuosikymmeniä, ennen kuin uudet liikkeet saavuttivat Suomen. Tilanne on ratkaisevasti

muuttunut. Maallistumiskehityksen rinnalle on 1980-luvun lopulta lähtien noussut uusi kiinnostus henkisiä ja hengellisiä arvoja kohtaan. Maailmanlaajuisesti tarkastellen uskonnollisten yhteisöjen määrä on lisääntynyt nopeasti ja yhä useampi niistä ylittää maantieteelliset, kulttuuriset ja perinteiset uskontokuntien rajat.²

Joka kymmenes uskontokuntien ulkopuolella

Vuoden 2002 tilastojen mukaan rekisteröityihin uskonnollisiin ryhmittymiin kuulumattomia oli noin 620 000 henkeä (12 % väestöstä), joista arviolta 80 000–90 000 on kuitenkin samalla jonkin uskonnollisen yhdyskunnan tai yhteisön jäsen. Joka kymmenes suomalainen oli siis uskontokuntien ulkopuolella. Maallistuminen ei ole yksiselitteistä, sillä viime vuosina uskonnollisen kiinnostuksen on katsottu virinneen uudelleen. Eettiset ja elämäntapaan liittyvät kysymykset mietityttävät monia ja ovat jopa tulleet ihmiskunnan tulevaisuuden kannalta keskeisiksi. Uudet tiedonvälityksen keinot, kehittyneet liikenneyhteydet ja kielitaidon paraneminen ovat olleet nopeuttamassa uusien uskonnollisten virtausten saapumista Suomeen.

Suomi on vielä uskonnollisesti yhtenäinen

Suomalainen uskonnollisuus on sekä historiallisesti että kansainvälisesti katsoen yhtenäistä, jos mitataan väestön kuulumista uskontokuntiin ja uskonnollisiin yhdyskuntiin. Pohjoismaitten ulkopuolella ei ole montakaan maata, jossa yhtä suuri osa väestöstä kuuluu samaan uskontokuntaan kirk-

Taulukko : Suomen väestö uskontokunnan mukaan vuosina 1920–2002.⁴

Vuosi	Luterilaisia %	Ortodokseja %	Muihin uskonnollisiin yhdyskuntiin kuuluvia %	Uskonnollisiin yhdyskuntiin kuulumattomia %
1920	98,1	1,6	0,3	—
1930	96,3	1,9	0,3	1,5
1940	95,9	1,8	0,3	2,0
1950	95,1	1,7	0,5	2,7
1960	92,4	1,4	0,7	5,5
1970	92,4	1,3	1,1	5,2
1980	90,2	1,1	0,9	7,8
1990	87,3	1,1	0,9	10,6
1999	85,3	1,1	1,1	12,6
2002	85,7	1,1	1,1	12,1

kokunnasta puhumattakaan, eräät islamilaiset maat ovat tietysti omaa luokkaansa. Muiden kuin luterilaisten kirkko- ja uskontokuntien yhteinen jäsenmäärä on noin kolme prosenttia maamme väestöstä. Uskontokuntiin kuulumattomien määrä on ylittänyt 1990-luvun lopussa kahdentoista prosentin rajan. Samaan aikaan ortodoksien osuus on pienentynyt 1,1 %:iin. Muiden rekisteröityjen uskonnollisten yhdyskuntien osuus on noussut yli yhden prosentin ja ohittanut lukumäärältään niukasti ortodoksikirkon jäsenmäärän. Näiden lisäksi runsas prosentti suomalaisista on liittynyt helluntaiherätykseen, joka ei ole vielä rekisteröitynyt uskonnolliseksi yhdyskunnaksi.³

Yhteiskunta moniarvoistuu

Suomen uskonnollista yhteisömuodostusta voi pitkällä aikavälillä kuvata sanalla eriytyminen. Se liittyy yhteiskuntamme ja kulttuurimme moniarvoistumiseen ja eriytymiseen. Yhteiskunnallisen elämän lisäksi moninaisuus ja kirjavuus kasvavat myös uskonnollisessa elämässä. Uskonnollinen monimuotoisuus lisääntyi 1850-luvulta lähtien vapaitten suuntien saapues- sa maahamme. Siitä alkoi kehityssuunta, joka on edennyt kiihtyvällä vauhdilla. Ennen vuosisadan vaihdetta Suomeen muodostettiin juutalais- ten ja islaminuskoisten seurakunnat. 1900-luvun alussa levisi maahamme helluntailaisuus, josta tuli nopeasti suurin vapaakirkollinen yhteisö. Näiden lisäksi Suomeen juurtuivat myös Jehovan todistajat ja mormonit (Myöhempien Aikojen Pyhien Jeesuksen Kristuksen Kirkko). Uskonnollisten yhteisöjen määrä moninkertaistui 1960-luvulta lähtien ja joukkoon liittyi myös hindulaisuudesta ja buddhalaisuudesta vaikutteita saaneita liikkeitä.⁵

Kristinuskon lisäksi Suomessa on varsin vähän muiden perinteisten korkeauskontojen kannattajia. Aiemmin pakolaisina ja maahanmuuttajina tänne tulleet buddhalaiset ja hindulaiset eivät järjestäytyneet uskonnollisiksi yhdyskunniksi. Tilanne on nyt muuttumassa. Vuoden 1993 alussa oli 30 rekisteröityä uskonnollista yhteisöä, vuoden 1997 lopussa oli 34, 1999 lopulla niitä oli 47 ja vuonna 2002 jo 50 kpl. Näistä uusista yhteisöistä 13 on islamilaisia, kaksi buddhalaisia ja yksi sikhiläinen.⁶

Vähemmistöuskontokuntiin kuuluvat Suomessa käytännössä kaikki muut uskontokunnat paitsi evankelis-luterilaiset. Kaikissa kouluissa ovat yleensä enemmistönä luterilaiset oppilaat, mutta lainsäädännöllisesti ortodoksit ovat samassa asemassa luterilaisten kanssa. Vuonna 1996 ala-asteella luterilaiseen uskonnonopetukseen osallistui 95,3 % ja ortodoksiseen

0,9 % oppilaista. Entisellä yläasteella luterilaista uskonnonopetusta sai 94,6 % ja ortodoksista 0,9 %, lukiossa vastaavasti 93,4 % ja 0,8 %.⁷

Kansanopetuksen kehittyminen⁸

Suomen kansakoululaitos perustettiin vuonna 1866 annetulla asetuksella, jolloin saatiin varsinaiset säännöt kansakoulusta. Vuonna 1870 astui voimaan uusi kirkkolaki ja samalla perustettiin koulutoimen ylihallitus. Näin tapahtui koulun eroaminen kirkon hallinnasta. Tässä kansakoulun syntyvaiheessa ei ajateltukaan uskonnon poisjättämistä koulutyöstä. Vaikka koululaitos erkaantui kirkon hallinnosta, pysyi se silti kristillisenä kouluna. Kristillisuus katsottiin tärkeäksi osaksi koulun kasvatustavoitetta. Yleinen oppivelvollisuus toteutui vasta vuonna 1921 monien yritysten jälkeen. Tälle ajanjaksolle oli ominaista Uno Cygnaeuksen linjaama kristillissiveellinen henki. Kasvatustyötä johti opettaja, joka koki tehtävänsä kutsumustyönä.

Syntyvä ja kehittyvä kansakoululaitos etsi tietään molempien kansankirkkojen ylläpitämien alkeiskoulujen keskellä. Mikael Soininen vastusti vahvasti kirkon koulujen laajennuspyrkimyksiä. Samalla hän pyrki kuitenkin välttämään vastakkainasettelua kunnan ja kirkon koulujen välillä. Luterilainen kirkko halusi turvata kansanopetuksen ja etenkin sen uskonnonopetuksen tason ja tuki kiertokoulujen työtä 1900-luvun toiselle vuosikymmenelle asti. Samaan aikaan kohdistui myös vahvaa yhteiskuntapoliittista kritiikkiä kirkon antamaan opetukseen. Voimistuva työväenliike suhtautui kriittisesti kirkkoon, ja vaadittiin uskonnonopetuksen poistamista kokonaan kansakoulusta. Perinteiseen uskonnonopetukseen kohdistettu kritiikki oli oikeutettua mutta yksipuolista, sillä vaikka kirkon antama opetus ei aina vastannut ajan pedagogista tasoa, oli se kuitenkin ollut käytännössä ainoata järjestettyä opetusta ennen kansakoululaitoksen laajenemista. Oppivelvollisuuslain hyväksymisen jälkeen kunnalliset alakoulut yleistyivät ja kirkon ylläpitämä alkeisopetus siirtyi maaseudullakin kunnan hoidettavaksi.

Vähemmistöjen uskonnonopetuksen järjestämistä pohdittiin jo 1880-luvulla. Vuonna 1886 oli valmisteilla eriuskolaki joka toteutti kirkkolain myöntämän uskonnonvapauden. Protestanttiset lahkot saivat perustaa maahan laillisia kirkollisia yhdyskuntia, joilla oli samat oikeudet omaan uskonnonopetukseen kuten ortodokseillakin. Eriuskolain vaikutuksia hahmotellessaan Uno Cygnaeus huomautti, että sen voimaan tultua tulisi

jokainen laajempi uskonnollinen yhdyskunta vaatimaan kiertävää uskonnonopettajaa seurakuntiensa lapsille. Lopulta valtio ei enää kykenisi täyttämään kaikkien vaatimuksia.

Ratkaisuksi hän ehdotti, että jos kunnan yhteinen koulu ei tyydytä, nämä uskonnolliset vähemmistöt voisivat perustaa oman koulun lain suormissa puitteissa. Näin kukaan ei joutuisi tinkimään oikeutetuista vaatimuksistaan, mutta ketään ei myöskään suosittaisi. Eriuskolain mukaan eriuskoiset (pois lukien ortodoksit) kuuluvat asuinpaikkansa koulupiiriin ja voivat anoa vapautusta luterilaisesta uskonnonopetuksesta, jos he saavat oman tunnustuksensa mukaista uskonnonopetusta. Yhdyskunnan tuli itse huolehtia tästä opetuksesta.⁹

Uskonnonvapaus

Hallitusmuodossa julistettiin vuonna 1919 kansalaisille täydellinen uskonnonvapaus. Laki uskonnonvapaudesta hyväksyttiin vuonna 1922. Uuden vuosituhatosen vaihteessa tuli ajankohtaiseksi myös uskonnonvapauslain muuttaminen.

Uuden uskonnonvapauslain (2003) mukaisesti on muutettu perusopetuslain 13 §. Laissa korvataan tunnustuksellisen uskonnonopetuksen käsite oman uskonnon opetuksen käsitteellä. Oppilaalla on edelleenkin oikeus saada oman uskontonsa opetusta ja velvollisuus osallistua mainittuun opetukseen jos hän kuuluu ev.-lut. kirkkoon tai ortodoksiseen kirkkokuntaan. Sama koskee muuhun uskonnolliseen yhdyskuntaan kuuluvia vähintään kolmea oppilasta, jos heidän huoltajansa sitä pyytävät. Elämäkatsomustiedon (ET) opetusta järjestetään, jos opetukseen oikeutettuja oppilaita on vähintään kolme. ET:n opetukseen voi osallistua myös huoltajan pyynnöstä oppilas, joka kuuluu johonkin uskonnolliseen yhdyskuntaan, mutta jolle ei järjestetä oman uskontonsa opetusta. Uuden lain mukaan uskonnolliseen yhdyskuntaan kuulumaton oppilas voi huoltajansa pyynnöstä osallistua sellaiseen uskonnon opetukseen, joka oppilaan saaman kasvatuksen ja kulttuuritaustan perusteella ilmeisesti vastaa hänen uskonnollista kasvatustaan.

Laista poistettiin opettajilta kirkon jäsenyysvaatimus. Evankelisluterilaisista ja ortodoksista uskonnonopetusta antavalta opettajalta ei enää edellytetä asianomaisen kirkon jäsenyyttä. Opettaja opettaa uskontoa samanlaisella virkavastuulla opetussuunnitelman mukaisesti kuin muitakin aineita.

Vähemmistönä olevien uskonnollisten yhdyskuntien uskonnonopetus

Vähemmistönä ovat uskonnolliset yhdyskunnat ja kirkot ovat usein jääneet väliinpuotoajan asemaan valtion ja kirkon suhteita järjesteltäessä. Peruskouluikäisistä lapsista vain pieni osa kuuluu näihin uskonnollisiin yhdyskuntiin. Useimmissa aineissa nämä oppilaat osallistuvat valtaväestön mukaiseen opetukseen. Uskonnonopetus tekee kuitenkin tästä poikkeuksen. Useimmat luterilaiseen kirkkoon kuulumattomien vanhempien lapset osallistuvat tietoisesti luterilaiseen uskonnonopetukseen. Asiaan saattaa vaikuttaa se, että varsinkin pienillä paikkakunnilla uskonnolliseen vähemmistöön kuuluminen voi olla oppilaan kannalta arka kysymys, jota koulun ei tulisi tarpeettomasti korostaa.¹⁰

Peruskoulussa annetaan 1.8.2003 alkaen uskonnonopetusta sen mukaan, mihin uskonnolliseen yhdyskuntaan oppilaiden enemmistö kuuluu. Tämä opetus saattaa olla ongelmallista silloin, kun kyseessä ei ole rekisteröity uskonnollinen yhdyskunta. Uskonnonvapauslaki pitää uskontokuntina kaikkia yhteisöjä, joiden tarkoituksena on harjoittaa uskontoa. Osa näistä uskontokunnista on rekisteröitynyt uskonnollisiksi yhdyskunniksi uskonnonvapauslain mukaisesti. Vuoden 1983 peruskoululaki (28 §) ja vuoden 1998 perusopetuslaki eivät edellyttäneet uskontokunnalta rekisteröitymistä, jotta se otettaisiin huomioon. Tällaisen uskontokunnan tunnustuksen selvittäminen saattaa olla hankalaa ja silloin edellytetään huoltajalta selvitystä.¹¹

Vähemmistöryhmien uskonnonopetukseen vaadittava oppilasmäärän minimi on vaihdellut runsaasti viimeisen sadan vuoden aikana. Taulukoon 2 on kerätty vaadittavat oppilasminimit ryhmän muodostamiseen uskonnonopetuksessa sekä uskontojen historiassa ja siveysopissa (nykyisin elämäntarkastustiedossa).

Vielä 1900-luvun puolivälissä ortodoksisista uskontoa opetettiin, jos oppilaita oli samassa koulussa vähintään 20. Tällä hetkellä uskonnonopetusta tulee järjestää koulussa, jos kolme samaan yhdyskuntaan kuuluvaa oppilasta käy saman opetuksen ylläpitäjän koulua ja vaatii opetusta. Tavallisimmin on kyseessä kunta tai opetusluvan saanut erityiskoulu. Vuoden 1998 lopulla opetusministeriö oli vahvistanut uskonnonopetuksen perusteet evankelisluterilaisen ja ortodoksisen lisäksi katolista, islamilaista ja

Taulukko 2: Vähemmistöryhmien minimiosallistajat vuosina 1900–2000

Vuosi	vaadittava oppilasmäärä koulussa / ryhmä
1900	2 UO
1923 (AsK 137/1923)	1 usk. hist. ja siveysoppi
1928 (Kh 25.9. 1928)	20 UO
1957 (AsK 247/1957, 7§)	8 samaan tunnustukseen kuuluvaa 5 usk. hist. ja siveysoppi
1968 (AsK 467/1968, 6 §)	5 samaan tunnustukseen kuuluvaa 5 usk. hist. ja siveysoppi
1985 (KH R 191/3.4. 1985)	3 ET
1991 (AsK 171/1991)	3 UO, UX, ET / samassa koulussa
1998 (AsK 628/1998, 13 §)	3 UO, UX, ET / opetuksen järjestäjä

UO = ortodoksinen uskonto, UX = muut uskonnot, ET = elämäkatsomustieto

adventista uskontoa varten sekä kristiyhteisön ja bahá'í-yhteisön uskonnonopetukselle.¹² Vuoden 1999 perusopetuslakia tulkitaan nykyisin niin, että uskonnollisen rekisteröidyn yhdyskunnan lapsille tulee opettaa heidän omaa uskontoaan. Näin tapahtuu, vaikka Opetushallitus ei olisi vahvistanut kyseisen uskonnon opetussuunnitelman perusteita. Kunnassa hyväksytty opetussuunnitelma näyttäisi siis riittävän! Perusteet tulisi kuitenkin laatia ja ne hyväksytään opetushallituksessa virkatyönä.

Lyhyt luonnehdinta suurimmista uskontoryhmistä sekä niistä joilla on valtakunnallisesti hyväksytty uskonnon opetussuunnitelma. Uudet valtakunnalliset opetussuunnitelman perusteet hyväksytään lopullisesti lukuvuoden 2003–04 aikana ja kunnissa laaditaan niiden perusteella uudet ainekohtaiset opetussuunnitelmat. Ne otetaan käyttöön asteittain vuosina 2004 ja 2005.

Ortodoksinen kirkko

Ortodoksinen kirkko on Suomen toinen kansankirkko. Tämä asema ei perustu kirkkokunnan kokoon, vaan sen historialliseen ja kulttuuriseen merkitykseen. Toisen maailmansodan jälkeen ortodoksinen kirkko menetti suurimman osan omaisuudestaan ja kaikki luostarinsa. Sen jäsenten enemmistö joutui lähtemään evakkoon ja hajaantui ympäri maata. Valtion avustuksella rakennettiin uudet kirkot, rukoushuoneet ja hautausmaat sekä Valamon ja Lintulan luostarit. Kirkon jäsenmäärä väheni sotien jälkeen seka-avioliittojen yleistyessä, sillä lapset kastettiin yleensä luterilai-

sen kirkon jäseniksi. Jäseniä ortodoksisessa kirkossa on noin 56 000.

Ortodoksisella uskonnonopetuksella on vanhat perinteet maamme koululaitoksessa. Kirkko toimi määrätietoisesti jo 1800-luvulla tunnustuksellisen uskonnonopetuksen puolesta. Ortodoksioppilaat saivat esimerkiksi virallisen luvan viettää kirkollisia juhlapäiviään vuonna 1903. Ortodoksinen uskonnonopetus on voimakkaammin kirkon opetusta kuin vastaava luterilainen opetus. Kirkon kasvatusjärjestelmässä koulun uskonnonopetuksella on tärkeä merkitys, sillä kirkon järjestämä opetus eri puolilla maata tulisi sille kohtuuttoman kalliiksi. Oppilaiden vähyyden vuoksi ei ortodoksisen uskonnon lehtorin virkoja ole voitu perustaa. Kirkolla oli vuonna 2000 neljä kiertävää uskonnonopettajaa, joiden palkan maksoi valtio tai kirkkokunnan keskusrahasto. Kuntien palkkaamien opettajien lisäksi osallistuu seurakuntapapisto monilla paikkakunnilla koulujen uskonnonopetukseen. Niille, jotka ovat jääneet ilman omaa säännöllistä opetusta, on ortodoksinen kirkkokunta jo aiemmin hyväksynyt oppilaiden osallistumisen evankelisluterilaiseen opetukseen. Sen lisäksi on pyritty järjestämään myös omaa opetusta. Kodin merkitys on myös ollut hyvin keskeinen uskonnollisessa kasvatuksessa. Ortodoksisen uskonnon oppimäärä hyväksyttiin kouluhallituksessa vuonna 1979 ja uuden opetussuunnitelman mukaan vuonna 1994. Siinä tiedollisten tavoitteiden lisäksi oppilasta johdatetaan ala-asteella oman kirkon yhteyteen ja seurakunnan toimintaan paljon voimakkaammin kuin luterilaisella puolella. Yläasteella jatketaan oppilaan henkisen identiteetin kasvua seurakunnan sisällä yhteiskunnan jäsenenä.³

Katolinen kirkko Suomessa

Katolinen kirkko Suomessa merkittiin uskonnonvapauslain nojalla uskonnollisten yhdyskuntien rekisteriin vuonna 1929. Suomessa on nykyisin noin 7,500 katolista ja heidän määränsä kasvaa voimakkaasti mm. kansainvälisen muuttoliikkeen takia. Valtaenemmistö kirkon jäsenistä on kuitenkin Suomen kansalaisia.

Katolisessa kasvatusjärjestelmässä keskeisiä ovat kotiopetus ja yhteys jumalanpalvelukseen. Seurakunta vastaa kodin ulkopuolella annettavasta opetuksesta. Aiemmin katekeettisen toiminnan kanavoinnissa käytettiin koululainsäädännön tarjoamaa korvaavan uskonnonopetuksen mahdollisuutta. Tilannetta vaikeutti huomattavasti oppilaiden asuminen laajalla alueella. Opetusta pyrittiin järjestämään siten, että oppilaat kävivät vii-

koittain, kerran kuussa tai tiettyinä viikonloppuina pappilassa uskonnonopetuksessa. Nyt kunta on velvollinen huolehtimaan uskonnonopetuksesta, kun kolmen oppilaan sääntö täyttyy.

Kasvatustoiminnan suunnittelusta ja useimmiten myös toiminnasta vastaa asiantuntijaelimenä Suomessa Katekeettinen keskus. Se julkaisi vuonna 1986 peruskoulun ja lukion katolisen uskonnon oppimääräsuunnitelmat, jotka kouluhallitus hyväksyi. Opetushallitus hyväksyi katolisen uskonnonopetuksen perusteet elokuussa 1994. Siinä ala-asteen oppilasta ohjataan lähestymään kolmiyhteistä Jumalaa, tutustumaan kirkon elämään ja sakramentteihin sekä kasvamaan rukouksessa ja katolisessa elämäntavassa. Yläasteella keskitytään moraalikysymyksiin ja vastuuseen omista ratkaisuksista. Edelleen syvennetään tietoja omasta kirkosta, muista kristityistä ja vieraista uskonnoista.¹⁴

Suomen Adventtikirkko

Adventismi saapui Suomeen 1890-luvun alussa ja rekisteröityi vuonna 1943. Aiemmin adventistien lapset eivät osallistuneet koulun tarjoamaan uskonnonopetukseen, eikä adventtikirkko järjestänyt omaa opetusta yleisissä kansakouluissa. Opetuksesta huolehtivat kodit ja seurakunnat. Kirkolla on Toivonlinnan yhteiskoulu (ent. ylä-aste ja lukio) Piikkiössä ja entisiä ala-asteen kouluja eri paikkakunnilla. Toivonlinnan yhteiskoulu edusti vielä 1970-luvulla maassamme harvinaista mallia, jossa uskonnollinen yhdyskunta ylläpiti koulua. Se toimi heti perustamisensa jälkeen vuodesta 1932 viisipäiväisenä, kun muu koululaitos oli vielä kuusipäiväisessä työviikossa. Adventistilasten pyhänviettoon lauantaina suhtauduttiin suomalaisissa kouluissa joustavasti, mutta kouluviranomaiset edellyttivät kotiopetuksen antamista vapaapäivän takia. Ankarimpina sanktioina adventisteja tuomittiin sakkoihin tai he joutuivat vankilaan oppivelvollisuuslain rikkomisesta. Vielä 1960-luvulla kouluhallitus esitti tulkintanaan, että uskonnonvapauslaki antaa oikeuden viettää pyhäpäivää, mutta se ei vapauta oppilasta päivän tehtävistä, jotka oli hoidettava yksityisesti. Kouluhallitus edellytti ettei koulun työjärjestykseen saanut merkitä oppiainetta, jota olisi ollut pelkästään lauantaisin.¹⁵

Painostus kouluissa jatkui paikallisista kouluviranomaisista ja kouluista riippuen aina 1970-luvun alkuun. Lisäksi eräissä kouluissa haluttiin antaa opetusta ”oikeassa hengessä ja ilmapiirissä”. Toivonlinnan yhteiskoulun reh-

torin Pekka Kanervion mukaan kansakoululaitos ei vielä tuolloin tuntenut uskonnollisten vähemmistöjen tarpeita ja opetus oli siksi luterilaista opetusta. Suomen Adventtikirkon kouluissa kasvatusta ja opetusta rakentuu kristillisen ihmiskäsityksen pohjalta. Opetus on peruskoulun opetussuunnitelmien mukaista, mutta koska koulut toimivat kristillisellä pohjalla, on tällä suuri vaikutus koko opetukseen. Koulut antavat mahdollisuuden perustaa maailmankuvansa kristillisiin arvoihin. Koulujen kasvatustavoitteina mainitaan mm. oppilaan kokonaispersoonallisuuden kehityksen ja hengellisen elämän muotoutumisen tukeminen. Uskonto on heillä koulussa keskeisin oppiaine, jonka ympärille muu opetus ryhmittyy. Oppikirjana uskonnonopetuksessa käytetään kaikilla luokilla ensisijaisesti Raamattua.¹⁶

Opetushallitus hyväksyi adventtistisen uskonnonopetuksen perusteet marraskuussa 1995. Ala-asteen opetuksen perustana on Raamattu ja opetuksessa pyritään kasvattamaan uskoa persoonalliseen ja rakastavaan Jumalaan. Myös omaan seurakuntaan kasvamista tuetaan. Yläasteen opetuksessa keskitytään henkilökohtaisiin, uskonnollisiin asioihin ja siihen, että oppilaalla olisi valmius kohdata elämässään vastaan tulevat ongelmat. Tavoitteissa on kognitiivisten lisäksi myös affektiivisiä tavoitteita.¹⁷

Suomen Vapaakirkko

Suomen Vapaakirkko syntyi 1870-luvulla luterilaisen kirkon piirissä vaikuttaneesta herätyksestä. Uskonnonvapauslain tultua voimaan suomenkieliset vapaakirkolliset muodostivat vuonna 1923 Suomen Vapaakirkon. Opetuksessa liikkeelle lähdetään yleiskristillisestä kristinuskon opetuksesta ja taataan siten kaikille oppilaille oikeus uskonnonopetukseen. Vapaakirkkoon kuuluvien oppilaiden erillinen opettaminen osoittautui vaikeaksi. Aiemmin kirkkokunnan kantana oli, että uskontokuntasidonnaisuudesta vapaa opetus poistaisi myös ne epäkohdat, joita toisiin uskontokuntiin kuuluvilla opettajilla on. Vapaakirkon antaman lausunnon mukaan jokaisella opettajapätevyyden omaavalla henkilöllä, joka kuuluu apostolisen uskontunnustuksen hyväksyneeseen uskontokuntaan, tulisi olla oikeus opettaa uskontoa. Asiaa ei koettu ongelmaksi sen jälkeen kun opetusministeriölle siirrettiin uskonnonopettamisen erivapauden myöntäminen. Elokuussa 2003 voimaan tullessa uskonnonvapauslaissa poistettiin opettajilta kirkon jäsenyysvaatimus. Opettaja opettaa uskontoa samanlaisella virkavastuulla opetussuunnitelman mukaisesti kuin muitakin aineita.

Vapaakirkon jäsenten lapset osallistuvat yleensä luterilaiseen uskonnonopetukseen. Vuoden 2000 alussa yhden kunnan peruskoulussa on annettu vapaakirkollista uskonnonopetusta. Opetussuunnitelma on kunnan koululautakunnan hyväksymä, mutta Vapaakirkolla ei ole voimassa olevia valtakunnallisia opetussuunnitelman perusteita uskonnonopetuksessa!

Helluntaiseurakunnat

Helluntaiseurakunnat ovat rekisteröitymässä uskonnolliseksi yhdyskunnaksi. Jokainen seurakunta saa itse päättää asiasta. Vuonna 1995 kastettuja jäseniä oli noin 50 000. Helluntaiherätyksen ja luterilaisen kirkon välisissä neuvotteluissa vuosina 1987–1989 tuotiin esille huoli koulujen uskonnonopetuksen jatkuvuudesta: ”Molemmat osapuolet pitävät tärkeänä, että kouluissa annettava uskonnonopetus säilyy tunnustuksellisenä eikä sitä missään tapauksessa korvata elämäkatsomustiedon opetuksella.”¹⁸

Helluntaiherätyksen valtuuskunta korosti, että jos evankelis-luterilaisen tunnustuksen mukainen uskonnonopetus säilyy Raamattuun pitäytyvänä, liike ei pidä tärkeänä järjestää omaa uskonnonopetusta. Ongelmaksi koettiin se, että kirkkoon kuulumaton helluntailainen opettaja ei saanut opettaa uskontoa ilman erivapautta. Tämä vaatimus poistui 1.8.2003 voimaan astuneessa uskonnonvapauslaissa. Helluntaiherätykseen kuuluvat lapset osallistuvat yleensä luterilaiseen uskonnonopetukseen. Helluntaiherätyksellä ei ole voimassa olevia valtakunnallisia opetussuunnitelmia uskonnonopetuksessa. Tilanne saattaa kuitenkin muuttua radikaalisti kun helluntaiherätys rekisteröityy ja saa näin mahdollisuuden laatia omat uskonnonopetussuunnitelmat peruskoulua varten.¹⁹

Jehovan todistajat

Jehovan todistajat on Suomen neljänneksi suurin uskonnollinen yhteisö. Sitä suurempia ovat vain molemmat kansankirkkomme ja helluntaiherätys. Jehovan todistajat järjestivät 1940- ja 1950-luvuilla omaa kouluopetusta monilla paikkakunnilla. Kouluhallitus, joka valvoi opetuksen tarkoituksenmukaisuutta ei hyväksynyt vuonna 1955 Kuopiossa suunniteltua uskonnonopetusta, koska oppikirjaa pidettiin lapsille liian vaikeana ja siinä halvennettiin Yhdistyneitä kansakuntia ja hallituksia. Opetusta järjestettiin vielä 1960-luvulla, mutta sittemmin se päättyi kouluissa kokonaan. Perusongelmana oli yhdyskunnan antaman opetuksen soveltumattomuus koulun kokonaista-

voitteisiin. Oppilaiden osallistuminen viikoittain seurakunnan koulutukseen katsotaan riittäväksi vastaamaan koulun uskonnonopetusta, eikä heille siksi järjestetä koulussa vastaavaa opetusta.²⁰ Jehovan todistajilla ei ole voimassa olevia valtakunnallisia opetussuunnitelmia uskonnonopetuksessa. Uuden peruskoululain mukaan uskonnonopetusta voitaisiin järjestää jos liike laatii kunnissa hyväksyttävät opetussuunnitelmat.

Myöhempien aikojen pyhien Jeesuksen Kristuksen kirkko

Kähkösen tutkimuksen mukaan mormonit antavat lastensa olla koulun normaalissa uskonnonopetuksessa, koska siten perehdytään ympäristön uskonnolliseen elämään ja Raamattuun. Kuitenkin Jumala opitaan tuntemaan varsinaisesti vasta kotona ja oman seurakunnan yhteydessä. Opetus- ja kasvatusjärjestelmä muodostaa ehjän kokonaisuuden, johon kuuluu maailmanlaajuinen opetusohjelma jokaista iltaa varten 3-4 -vuotiaista lapsista alkaen aikuisikään asti. Uskontokunta anoi hyväksymistä laatimilleen uskonnonopetussuunnitelmilleen vuonna 1985, mutta kouluhallitus ei vahvistanut niitä, sillä hakemus ei vastannut opetuksen järjestämisestä lukuvuodelle 1985-86 annettuja ohjeita. Uskontokunta ei ole sen jälkeen uudistanut hakemustaan. Liikkeellä ei ole voimassa olevia valtakunnallisia opetussuunnitelmia uskonnonopetuksessa. Kirkkokunnalla on mahdollisuus laatia paikalliset uskonnonopetussuunnitelmat peruskouluja varten.²¹

Kristiyhteisö ja antroposofia

Steinerkoulussa jokainen lapsi saa oman uskontonsa mukaista uskonnonopetusta. Enemmistö osallistuu luterilaiseen uskonnonopetukseen. Niitä lapsia varten, joiden vanhemmat eivät kuulu mihinkään uskontokuntaan, Steiner kehitti ”vapaan kristillisen uskonnonopetuksen”, joka perustuu antroposofisille lähtökohdille. Suomessa kirkkoon kuulumattomat saavat elämäntutkimustiedon opetusta ja eri uskontokuntiin kuuluvat lapset oman uskontonsa mukaista uskonnonopetusta.

Ensimmäiset steinerkoulut perustettiin Helsinkiin (vuonna 1955), Lahteen ja Tampereelle (1970). Vuonna 1977 näiden koulujen asema järjestettiin erityisellä steinerkoululailalla ja -asetuksella. Steinerkoulujen määrä lisääntyi nopeasti 1980-luvulla, ja pitkän kiistelyn jälkeen astui helmikuussa 1991 voimaan mittatilaustyönä tehty ”vaihtoehtokoululaki”. Sen mukaan ”kansainvälisesti tunnettuun kasvatustieteelliseen järjestelmään” perustuva yksi-

tyiskoulu sai perustamisluvan, jos koulun ylläpitäjä ja kunta sopivat koulun toimimisesta korvaavana kouluna. Sammatin Vapaan Kyläkoulun ha-
kiessa todistuksenanto-oikeutta helmikuussa 1996, opetushallitus puuttui
muun muassa siihen, että koulun tuli täyttää kunnan peruskoulussa saa-
vutettavat tieto- ja taitomäärät myös uskontojen opetuksen kohdalla, jol-
loin tuntimäärän tuli olla valtioneuvoston päätöksen mukainen. Kristin-
yhteisön uskonnon suunnitelman kohdalla oli yritetty noudattaa valta-
kunnallisia tavoitteita, mutta ongelmaksi muodostui kyseisen uskonnon
valtakunnallisten perusteiden puuttuminen. Opetushallitus hyväksyi Kris-
tiyhteisön uskonnonopetuksen perusteet maaliskuussa 1997. Ala-asteen
opetuksen tavoitteena on herättää ja vaalia kristillisiä arvoja elämää kanta-
vina voimina. Tarkoituksena on saada elävä yhteys lasten, vanhempien,
koulun ja seurakunnan välille. Yläasteella tuetaan ja vahvistetaan oppilaan
kasvua vapaaksi kristilliseksi ihmiseksi, joka ymmärtää vastuunsa. Raamat-
tu ja oma seurakunta koetaan tärkeäksi.²²

Juutalaisuus

Vuonna 1918 perustetussa Juutalaisessa koulussa Helsingissä opetetaan
normaalin lukusuunnitelman lisäksi luokilla 1-9 hepreaa (yhteensä 21 viikko-
tuntia), juutalaista uskontoa (14 tuntia) ja juutalaisten historiaa (16 tuntia). Us-
konnon osuus on 5,5 % peruskoulun koko tuntimäärästä. Muissa kouluis-
sa olevien juutalaisten lasten osallistuminen enemmistön uskonnonope-
tukseen on jätetty perheen harkintaan. Myös näille on järjestetty yksityis-
opetusta haluttaessa Helsingin juutalaisessa koulussa. Juutalaisen uskon-
non lisäksi koulussa opetetaan koko kouluaajan juutalaisten historiaa ja
heprean kieltä.²³ Opetus on järjestetty erityislain perusteella.

Islam

Suomessa on 18 rekisteröityä islamilaista uskonnollista ryhmittymää. Van-
hin näistä on Suomen Islam-seurakunta, jonka Venäjältä 1800-luvun lo-
pulla tulleet tataarit perustivat Helsinkiin vuonna 1925. Heillä on Helsing-
issä oma lastentarha sekä uskonnon ja tataarin opetusta lapsille. Koska
jäseniksi voivat liittyä vain mishäärinkieliset, ovat muut Suomessa asuvat
muslimit perustaneet omia uskonnollisia yhdyskuntiaan. Vuosina 1948-69
tataariyhteisö piti ns. turkkilaista kansakoulua. Siellä opiskeltiin mm. is-
laminuskoa, kulttuurihistoriaa sekä tataarin kieltä. Koululla oli samat oi-

keudet ja velvollisuudet kuin muilla Suomen kansakouluilla. 1970-luvulla yhteisön imaamilla oli tapana käydä useilla paikkakunnilla antamassa opetusta tarvitseville, mutta uskonnon perustiedot saattoi antaa myös joku muu vanhempi henkilö. Lapset eivät yleensä osallistuneet koulun uskonnonopetukseen, koska vähemmistön uskonnon säilyttäminen oli voimakkaana tendenssinä. Seurakunta järjesti kesäisin omaa opetusta.²⁴

Koululaitoksen tarjoama islamin opetus on koettu riittämättömäksi. Siksi vuonna 1987 perustettu Suomen Islamilainen Yhdyskunta on opettanut lapsille koraanikoulussa uskontoa ja arabiankielen opetusta. Uusien maahanmuuttajasukupolvien edustajat ovat vaatineet islamilaisen koulun perustamista Helsinkiin. Enemmistö muslimivanhemmista hyväksyy suomalaisen peruskoulun opetussuunnitelman sellaisenaan, jos lapsi saa oman uskontonsa tai elämäntietämisen opetusta. On esitetty, että islamilainen koulu on tulevaisuudessa yhtä itsestään selvä kuin juutalainen tai kristillinen koulu, mutta islamilaisten yhdyskuntien tulisi yhdessä kehittää yhteinen opetussuunnitelma.

Kouluhallitus hyväksyi islamin uskonnon oppimäärän helmikuussa 1989 ja opetushallitus islamin uskonnonopetuksen perusteet toukokuussa 1995. Islamin opetuksen tavoitteena on antaa perustiedot islamista, sen merkityksestä oppilaalle ja hänen ympäristölleen. Oppilasta ohjataan lähestymään Jumalaa ja kasvamaan rukouksessa omassa muslimiyhteisössään. Yläasteella syvennetään islamin perustietoutta ja käsitellään moraalikysymyksiä ja vastuun ottamista. Oppilaille korostetaan myös islamin universaaliutta.²⁵

Bahá'í-yhdyskunta

Bahá'ílaisuus alkoi 1930-luvulta lähtien muodostua omaksi itsenäiseksi uskontokunnaksi. Se rekisteröitiin vuonna 1963. Jäseniä oli vuonna 2002 alle 500 henkilöä. Kouluhallitus hyväksyi bahá'í-yhteisön uskonnon peruskoulun oppimäärän heinäkuussa 1986 ja opetushallitus uskonnonopetuksen perusteet marraskuussa 1998. Opetuksen tavoitteena on auttaa oppijaa omaksumaan globaaleja arvoja, avartavaa tietoa, henkistä ymmärrystä, tulevaisuuden näkemystä sekä inhimillisiä taitoja maailmanlaajuisessa ihmisyhteisössä. Opetussuunnitelmassa on neljän tavoitealuetta: ymmärrys, etiikka, tieto ja taito. Opetuksessa korostuvat yhteistyö ja yhteisiin tavoitteisiin pyrkiminen.²⁶

Uskontokuntiin kuulumattomat

Uskonnonopetuksen kritiikissä on usein huomioitu kirkkoihin kuulumattomien oppilaiden asema, korvaavan opetuksen sisältö ja opetuksen ongelmat. Oppilaan oman uskonnon opetuksen järjestely on merkinnyt elämäntarkoituksellisen monitahoisuuden hyväksymistä ja oppilaiden vanhempien vakaumuksen kunnioittamista. Uskontokuntiin kuulumattomille opetetaan elämäntarkoituksellista tietoa. Tähän opetukseen osallistui lukuvuonna 1985–86 peruskoulun ala-asteella 2 138 oppilasta, mutta 1996–97 jo 7.399 oppilasta (1,9 %). Samana vuonna yläasteella elämäntarkoituksellista tietoa opiskeli 5 054 oppilasta (2,52 %) ja lukiossa 3 747 oppilasta (3,41 %). Kouluhallitus hyväksyi peruskoulun ja lukion elämäntarkoituksellisen oppimäärät huhtikuussa 1985, ja tammikuussa 1994 ilmestyivät uudet opetussuunnitelmien perusteet.²⁷

Uskontokuntiin kuulumattomiin lukeutuu myös tavalla tai toisella sitoutuneita (esimerkiksi Helluntaiherätykseen kuuluvia), uskonnollisessa suhteessa järjestäytymättömiä sekä joihinkin liittoihin (esim. Vapaa-ajattelijain liittoon) kuuluvia henkilöitä. Siksi uskonnonopetuksen järjestelyihin kohdistuu erilaisia odotuksia.

Suomen Humanistiliitto pitää tärkeänä, että kirkkoon kuulumattomat voivat käyttää tätä mahdollisuutta. Sen mielestä myös muilla oppilailla tulee olla mahdollisuus opiskella elämäntarkoituksellista tietoa. Periaateohjelmansa mukaan liitto pitää tärkeänä julkisten instituutioiden maailmantarkoituksellista sitoutumattomuutta. Viranomainen ei saa käyttää asemaansa minkään maailmantarkoituksellisen edistämiseen.²⁸

Vapaa-ajattelijain liitto nosti esille myös maahanmuuttajille tarjotun uskonnonopetuksen perusteet. Heidän mukaansa suurin osa ulkomailta Suomeen saapuneista maahanmuuttajista ei kuulu uskontokuntiin. Kuitenkin viranomaiset ovat arvioineet, että näistä huomattava osa olisi islaminuskoisia. Tilastojen mukaan vuonna 1997 Suomessa kuului alle tuhat ihmistä islamilaisiin yhdyskuntiin (vuonna 2001 jo yli 2 000 jäsentä), mutta samaan aikaan viranomaiset arvioivat, että maassamme olisi noin 20 000 islaminuskoista. Liiton kannan mukaan tällaiselle maahanmuuttajaoppilaalle, joka ei kuulu mihinkään uskontokuntaan, tulisi lain mukaan antaa elämäkatsomustiedon opetusta. Samalla liitto muistuttaa, että tällaisissa tapauksissa annettavan elämäkatsomustiedon opetuksen sitoutumattomuus saattaa muuttua. Oppiainehan perustettiin aikoinaan juuri uskonnottomia lapsia varten.²⁹

Vapaa-ajattelijain liitto haluaa säilyttää elämäkatsomustiedon selkeänä vaihtoehtona monille erilaisille uskonnonopetusvaihtoehdoille. Liitto vastustaa pyrkimyksiä oppiaineen kristillistämiseksi tai muuntamiseksi filosofispainotteiseksi. Erityisen jyrkästi liitto ilmoittaa vastustavansa evankelisluterilaisen uskonnon ja elämäkatsomustiedon yhdistämistä yhdeksi katsomusaineeksi. Liitto näkee yhdistämisspyrkimyksen motiivina olevan eväitä uskonnottomilta omaehtoinen ja kristinuskosta riippumaton sekä sen kanssa kilpaileva vaihtoehto. Näin meneteltiin Ruotsin katsomusopetusjärjestelmää luotaessa.³⁰

Uskonnonopetus tienhaarassa

Peruskoulussa annettava uskonnonopetus on tienhaarassa. Kaikki rekisteröidyt uskontokunnat voivat vaatia lapsen omaa uskonnonopetusta jos samassa kunnassa on vähintään kolme samaan katsomukseen kuuluvaa oppivelvollisuusikäistä lasta. Aiemmin oli vaatimuksena lisäksi valtakunnallinen opetussuunnitelma tai sen perusteet, joiden pohjalta rakennettiin koulukohtaiset suunnitelmat. Nyt näyttää riittävän koululautakunnan hyväksymä paikallinen opetussuunnitelma joka on laadittu yleisperusteiden mukaisesti. Opetushallitus ei tällöin pysty valvomaan laaditun opetussuunnitelman soveltuvuutta. Asiassa on jo nyt ilmennyt epäselvyyksiä. Herää kysymys onko kaikissa Suomen koululautakunnissa tarpeeksi asiantuntemusta myös tässä asiassa.

Viihteet:

- ¹ VRK 2003; Statfin 2003.
- ² Heino 1997, II-12.
- ³ Heino 1997, 24; VRK 2003
- ⁴ Heino 1997, 24; VRK 2003; Statfin 2003.
- ⁵ Heino 1988, 30-32.
- ⁶ VP 1993, HE 44; VRK 1999; 2003; Mannila 2000, haastattelu.
- ⁷ SVT 1997.
- ⁸ Asiasta tarkemmin ks. Saine 2000 ja Saine 2003.
- ⁹ Mäntylä 1951, 25-26.
- ¹⁰ Kähkönen 1976, 98; Juntunen 1985, 157.
- ¹¹ Arajärvi & Aalto-Setälä 1993, 74-76.
- ¹² Opetussuunnitelmat löytyvät painettuina Saine 2000, liite 5, 265-275.
- ¹³ Huotarin (1999, kirje tekijälle) mukaan ongelmia ei yleensä ollut, vaikka lapsi osallistui sekä luterilaiseen että ortodoksisen uskonnonopetukseen. Railas 1987, 95-96; Kähkönen 1976, 106; Perusteet 1994, 90-91
- ¹⁴ Seppälä 1988, 191-193; OPHA päätös 2/430/94.
- ¹⁵ 1950-luvun alussa Itä-Suomen hovioikeus (22.1.1952) tuomitsi erään adventistivanhemman 1000 markan sakkoon oppivelvollisuuslain rikkomisesta, sillä vanhemmat eivät olleet järjestäneet lapselle lauantain korvaavaa opetusta Opettajain Lehti 1952, 272; Kähkönen 1976, 115; Kansakoulukalenteri 1953, 144.
- ¹⁶ Toivonlinnan opetussuunnitelma (i.a.) 34-38; Kanervio 1999, kirje tekijälle.
- ¹⁷ Päätös 4/431/95, Opetushallituksen arkisto.
- ¹⁸ Heino 1997, 84-87; Päätösasiakirja 1989, 34-35.
- ¹⁹ Sariola 1991, 123; Päätösasiakirja 1989, 34-36; Kähkönen 1976, 114.
- ²⁰ Kähkönen 1976, 116-117.
- ²¹ Kähkönen 1976, 117; Aulan muistio 29.8.1985 (Opetushallituksen arkisto); Iivonen 2000, haastattelu.
- ²² AsK 417/1977; 625/1977; 169/1991; Iivosen lausunto 14.3.1996; päätös 4.3.1997, 17/431/96, Opetushallituksen arkisto
- ²³ Juutalainen koulu; Kähkönen 1976, 116.
- ²⁴ Heino 1997, 215; VRK 1999; Hallenberg 1998; Kähkönen 1976, 116.
- ²⁵ KH M 4/89; OH päätös 3/430/95, Opetushallituksen arkisto.
- ²⁶ Heino 1997, 308-312; VRK 2003; KH R 320/86; OH päätös 27/950/98, Opetushallituksen arkisto.
- ²⁷ Kähkönen 1976, 107; Tilastokeskus, peruskoulutilastot 1995-1997.
- ²⁸ Suomen Humanistiliitto 1999,
- ²⁹ Kukkonen & Brotherus 1999; STV 2002.
- ³⁰ Vapaa-ajattelijain kulttuuriohjelma, 1999.

Lähteet ja kirjallisuus

- ARAJÄRVI P. & AALTO-SETÄLÄ M. (1993) Koululainsäädännön käsikirja. Helsinki: Painatuskeskus.
- HALLENBORG H. (1998) Islamilaista koulua tarvitaan. Helsingin Sanomat 9.8.1998, A2.
- HEINO H. (1997) Mihin Suomi tänään uskoo. Porvoo: WSOY.
- HEINO H. (1988) Uskonollisuuden ja kirkollisuuden muutoksia toisen maailmansodan jälkeisessä Suomessa. Kirkon tutkimuskeskus B:56. Tampere.
- JUNTUNEN H. (1985) Uskonnonopetus ja valtiosääntö. Kirkon tutkimuskeskus A:42. Tampere.
- Juutalainen koulu (i.a.) Juutalaisen koulun opetussuunnitelma. Lv 1995–96 tuntijako. Helsinki. Moniste.)
- KUKKONEN J. & BROTHERUS R. (1999) ET ja maahanmuuttajat. Kirje opetusministeriölle. www.vapaa-ajattelijat.fi/Kannanottoja/etja.htm Luettu 14.11.1999.
- KÄHKÖNEN E. (1976) Uskonnonopetuksen asema Suomen koulunuudistuksessa 1944 – 1970. STKS 101. Helsinki. (diss.)
- MÄNTYLÄ R. A. (1991) Maamme kansakoulujen kreikkalaiskatolisten oppilaiden uskonnonopetuksen järjestely 1880-luvulla. Historiallinen Aikakauskirja 1991, 14–29.
- Perusteet (1994) Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet 1994. Opetushallitus. Helsinki: Painatuskeskus.
- Päättöasiakirja (1989) Suomen ev.-lut. kirkon ja Suomen helluntaiherätyksen viralliset neuvottelut 1987–89. Vantaa: RV-kirjat.
- RAILAS V. (1987) Suomen ortodoksisen kirkon historia. Ortodoksisen kirjallisuuden julkaisu-neuvosto.
- SAINNE H. (2000) Uskonnonopetus Suomen oppivelvollisuuskoulussa. Turun yliopisto C:165. Turku. (diss.)
- SAINNE H. (2003) Uskonnonopetus Suomen oppivelvollisuuskoulussa 1900-luvulla. Teoksessa Meisalo M. (toim.) Aineenopettajankoulutuksen vaihtoehdot ja tutkimus 2002. Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos. Tutkimuksia 241, 354–365.
- SARJOLA Y. (1991) Kohti uudistuvaa kirkkoa. Helsinki: Sley-kirjat.
- SEPPÄLÄ J. (1988) Opettava ja kasvattava kirkko. Helsingin yliopisto. Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus. Helsinki: Yliopistopaino.
- Statfin [Tilastokeskuksen Internetsivut] (2003) Ulkomaiden kansalaiset. Päivitetty 23.4.2003 http://tilastokeskus.fi/tk/tp/tasku/taskus_vaesto.html luettu 14.9.2003
- STV (2002) Suomen tilastollinen vuosikirja 117. Helsinki: Tilastokeskus.
- Suomen Humanistiliitto (1999) Periaateohjelma. www.kolumbus.fi/humanistiliitto/liitto.htm Luettu 14.11.1999.
- SVT [Suomen virallinen tilasto] (1997) Peruskoulujen ainevalintatilasto 1996. Moniste.
- SVT [Suomen virallinen tilasto] (1999) Väestörakenne 1998. Väestö 1999:5. Helsinki: Tilastokeskus.
- Valtiopäivät (1993) Hallituksen esitys 44. Helsinki: Eduskunta.
- Vapaa-ajattelijain kulttuuriohjelma (1999) Kulttuuriohjelma. www.vapaa-ajattelijat.fi/Kulttuuriohjelma/johdanto.htm Luettu 14.11.1999.
- VRK (Väestörekisterikeskus) (1999) Evankelis-luterilaiseen kirkkoon ja ortodoksisen kirkkoon kuulumat 1997–1999.
- VRK (Väestörekisterikeskus) (2003) Taskutieto 2002.